

УДК 330:101.8

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ

Л.В. Діброва, кандидат економічних наук

Узагальнено наукові погляди на суть економічної категорії "розвиток", проаналізовано проблему теоретичних розбіжностей сучасної теорії економічного розвитку та основні підходи до економічного розвитку, сформульовано вимоги, яким повинна відповідати теорія розвитку. Запропоновано основні передумови оновленого, інституційно-когнітивістського підходу до розвитку.

Категорії «розвиток», «економічний розвиток», теорії розвитку, система стимулів, інститути, інституційно-когнітивістський підхід.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених проблемам економічного розвитку, суть цього феномена, як одного з основних універсалій людського життя, схоже, зрозуміла ще не зовсім та потребує пояснення, особливо в частині його розрізненої фундаментальної теоретич-

ної бази. На жаль, сучасна теорія розвитку – це варіант (далеко не єдиний) економічного еклектизму, є зібранням теоретичних моделей і підходів, які за всіма своїми відносними перевагами у сфері пояснення тих чи інших явищ економік, що розвиваються, мають один основний недолік – теоретичну розрізненість.

Зважаючи на це, дослідженню різноманітних точок зору на проблему розвитку можна було б присвятити самостійну велику роботу. В цій статті ми обмежимось тільки найбільш загальними зауваженнями з даної теми.

Що ж таке розвиток? Авторитетні джерела трактують розвиток з позиції впливу різних періодів розвитку суспільства та еволюції наукової думки. Так, Велика Радянська енциклопедія, в статті російського філософа Е.Г. Юдіна «Розвиток» трактує розвиток як одне з центральних визначень Буття як такого, долучене для усвідомлення матеріальних, соціальних і універсальних об'єктів. За Юдіним, розвитку притаманні три невід'ємні і структурно взаємопов'язані характеристики: незворотність, спрямованість, закономірність [10, с. 409–410].

З часів Гегеля ідея розвитку, багато в чому витікала з досвіду природничих наук, виявилась нерозривно пов'язаною з принципом історизму; пізніше цей зв'язок, віднесений Гегелем, перш за все, до сфери думки, закріпився завдяки успіхам не тільки філософії, але й усього комплексу наук. До того ж, (що важливо для подальших роздумів), якщо думка XIX ст. універсалізувала категорію розвиток, то думка наступного сторіччя підкреслила саме принцип структурної взаємодії об'єктів, що розвиваються; багатозначно взаємозв'язаних модусу соціально-економічного розвитку: еволюцію і революцію [10, с. 410].

Універсальний Великий Ларусс вказує на багатозначність поняття «розвиток» і, виходячи з реалій сучасного життя і сучасної повсякденної мови, виокремлює рубрику *Le développement historique*, причому зближує цю рубрику саме з долею «країн, що розвиваються», перш за все, – постколоніальних країн, аж до того, що підкреслює характерне для буденної (а також і для «наукової») свідомості 50–70-х років XX століття змішання понять «країни, що розвиваються» і на той момент «руху неприєднання» [1, с. 3194–3195]. Щодо наступного періоду, то автори Ларусса уже ставлять проблему розвитку і «країн, що розвиваються» в пряму залежність з проблемою «слаборозвиненості», в ролі одного з найважливіших критеріїв, який вони виділяють як гіпертрофію сировинних виробництв на поталу решті форм життєдіяльності суспільства. У ролі можливих передумов подолання слабо-розвиненості перераховуються: внутрішня диференціація народного господарства; диференціація експорту; розробка більш складних систем зовнішніх зв'язків, включаючи і регіональне співробітництво; оптимізація зовнішньої допомоги та ін.

Зрозуміло, енциклопедичні або ж словарні тексти є довідковими текстами й такими, що відображують мислення вчорашнього і позавчорашнього дня. Концепція Ларусса – чисто позитивістська, менеджерська. Уявлення сьогодення вже відійшли від утопій «ефективного менеджерства» роблять спроби заглянути в більш глибокі і непорушні – людські аспекти

проблематики історичного і соціально-економічного розвитку. Так, професор Каліфорнійського університету (Берклі) Ерін Мерфі Грем, виступаючи на семінарі Комісії ООН по сталому розвитку (травень 2008), заявила: «Розвиток – це не просто полегшення тягара бідності. Розвиток пов'язаний з вибудовуванням людських здібностей» [2, с. 9].

Отже, зважаючи на вищезазначене, розвиток необхідно розуміти як процес поступального руху, що розгортається в часі і супроводжується переміщенням об'єкта від нижчих щаблів до вищих у вигляді зміни його форм (трансформацій). Суть об'єкта при цьому не змінюється. І хоча спеціалісти зі світової економіки використовують термін «розвиток», перш за все, і в основному, до описання еволюції країн, що розвиваються, в цій групі світогосподарських суб'єктів розвиток розпочався з позиції історії пізно, як правило, відбувається повільно, часто – з великими труднощами і в будь-якому випадку має виражений екзогенний характер [4, с. 25]. На наш погляд, більш правомірне використання даного терміна до розвинених країн, де столітні тренди еволюції незаперечно ендогенні і поступальні.

Проблема розвитку постійно приваблює увагу різних представників наукової спільноти – соціологів, філософів та економістів. І не дивно: адже «категорія розвитку – ледь чи не центральна, яка пронизує всі сфери життя і думки: від інтимних до глобальних. З цією категорією пов'язаний перетин інтересів учених, політиків, бізнесменів, художників, священнослужителів – носіїв несхожих ідей і спеціалізацій. Розуміння цих перетинів ускладнюється тим, що ми часто використовуємо поняття автоматично, не вникаючи в їхню історію та сенс» [8, с.74]. Таким чином, ми спробуємо провести короткий структурний аналіз сучасної теорії розвитку і сформулювати основні вимоги, яким має відповідати теорія розвитку.

Сучасну теорію розвитку можна структурно поділити на такі складові. По-перше, це кейнсіанські моделі розвитку, що являють собою перше покоління теорій розвитку. По-друге, це неокласичні моделі, які складають наступне покоління економіки розвитку. Врешті, третім поколінням теорії розвитку можна назвати інституційний напрям. Проте тут необхідно зробити кілька зауважень. Перше з них полягає в тому, що інституційний напрям в теорії розвитку представлений майже винятково науковцями, які працюють у межах старого («вебленовського») інституціоналізму. Інші сфери цього напрямку в теорії розвитку практично не представлені (за деяким винятком, як, наприклад, праці неінституціоналіста Е. де Сото). Це означає, що поряд з усіма перевагами, які у сфері дослідження розвитку надає старий інституціоналізм (увага до специфіки країни, глибоке дослідження неформальних норм, ментальних правил поведінки, розширення об'єкта дослідження, прагнення до міждисциплінарності), інституційні теорії розвитку успадковують і багато його недоліків (основний з яких – відсутність єдиної теоретичної основи, і, як наслідок, переважання описовості над аналізом; саме з цієї причини праця в інституційній «манері» вдалася лише небагатьом видатним економістам – таким як Г. Мюрдаль, Т. Шульц та А. Сен). Інше зауваження стосується ліворадикальних теорій: у них не

вийшло ввійти до сфери академічної теорії розвитку, але при цьому вони є не менш цікавим фоном, завдяки якому академічна теорія розвивається.

Таким чином, сучасна теорія розвитку ґрунтується на трьох базових наборах теоретичних постулатів. Найбільш струнким і послідовним теоретичним базисом володіє неокласична теорія. Роль кейнсіанства в теорії розвитку нині не така вже й вагома – перш за все, через притаманне кейнсіанцям нехтування мікроекономічними основами теорії. Щодо інституціоналізму, то, як було зазначено вище, тут необхідно вести мову в основному про старий інституціоналізм (проте, необхідно зазначити, що економісти неоінституційного напрямку останнім часом почали також проявляти значний інтерес до теорій розвитку, зокрема, відображення цього твердження ми можемо спостерігати в збірнику статей під редакцією К. Менара та М. Ширлі) [4, с. 611–639].

Кожна із вищезгаданих складових теорії розвитку, перебуваючи у відповідні періоди часу домінуючою в межах даної теорії, безперечно, має неповторний набір теоретичних властивостей, деякі з яких дозволяють просунути теорію розвитку вперед, побачити ті взаємозв'язки, які не можуть бути виявлені в рамках інших підходів. Водночас, деякі з цих характеристик, навпаки, є фактором який обмежує можливості дослідження. Основні характеристики різних підходів до дослідження економічного розвитку наведені в таблиці.

Таким чином, можна побачити, що виділені Монасенко К.О. п'ять підходів мають різні набори характеристик, як таких, що сприяють, так і обмежують дослідження розвитку. Необхідно відзначити, що ці підходи до певної міри доповнюють один одного. Так, дирижизм кейнсіанського підходу (ґрунтується на моделях Р. Харрода – Е. Домара, Х.Ченері та ін.) доповнюється неокласичною теорією з її підвищеною увагою до саморегуляції і міжринкової рівноваги (модель Ф. Льюїса); у свою чергу, нехтування неокласикою інститутів знаходить відображення в дослідженнях «старого» інституціоналізму (Г. Мюрдаль, А. Сен), розрізненість і своєрідний методологічний фаталізм (у межах «старого» інституціоналізму дія індивіда вважається однозначно заданою існуючими інститутами, тобто не передбачається можливість вибору).

В межах інституційної теорії інститути лише задають структуру стимулів, які враховуються індивідом у процесі прийняття рішення) якого компенсуються неоінституційною теорією, яка прагне поєднати дослідження інституційного середовища з досягненнями неокласики (Т. Шульц). Наприклад, виразно видно суперечності між акцентуючою увагою тільки на двох «технічних» факторах підходом кейнсіанців та інституційною теорією розвитку, в якій значна роль відводиться проблемі людського капіталу, який утримується архаїчними або штучними сконструйованими інститутами [6]. Водночас, недосконалість моделі людини в «старих» інституціоналістів (дія однозначно визначається набором інститутів) і теоретичний дисбаланс в бік ментальних правил і надконституційних інститутів компенсується неоінституційною теорією, що базується на явно сформульованій передумові раціонального вибору, а також на тому, що вона

приділяє значну увагу конституційним й економічним правилам. Такі приклади можна продовжити.

Основні характеристики різних підходів до дослідження економічного розвитку*

Підхід до розвитку	Категорія розвитку	Основна проблема розвитку	Переваги	Недоліки
Кейнсіанський	Розвиток як економічне зростання	Проблема співвідношення інвестицій і заощаджень за рахунок залучення державних або іноземних («теорія двох дефіцитів») інвестицій	Увага до слабких місць ринкового механізму, «порочних кіл»	Орієнтація тільки на нагромадження капіталу і заощадження. Ігнорування інститутів і відмінностей між країнами
Неокласичний	Розвиток як створення збалансованої структури економіки, що долає дуалізм	Проблема рівноваги між нагромадженням капіталу і зростанням кількості населення вирішується за рахунок функціонування міжсекторного ринку, який усуває дуалізм	Акцент на внутрішні ресурси розвитку на основі ринкового механізму. Врахування міжсекторного обміну	Ігнорування впливу інститутів і відмінностей між країнами
Інституційний («старий»)	Розвиток розуміють як підвищення задоволення основних потреб людини	Проблема суперечностей між наявними ресурсами та існуючими інститутами вирішується через розвиток людського капіталу за підтримки держави	Акцент на ментальні та політичні фактори. Врахування відмінностей між країнами	Відсутність внутрішньої єдності дослідження, абсолютизація окремих факторів, недостатньо опрацьована модель людини
Неоінституційний	Розвиток розуміють як створення інституційного середовища, в якому адаптативна ефективність домінує над алокативною	Проблема співвідношення приватної і соціальної ефективності та створення відповідної структури стимулів вирішується за рахунок проведення інституційних змін, опосередкованих функціонуванням інституційного ринку	Дослідження індивідуального вибору в межах системи стимулів, акцент поєднання ринкових і неринкових способів регулювання, проблеми функціонування держави	Нерозробленість питань взаємозв'язку зі світовою економікою, переважання мікроекономічного аналізу
Ліворадикальний	Розвиток як зовнішньо	Проблема нерівності у світовій економіці,	Увага до реальних проблем	Абсолютизація негатив-

	незалежна діяльність економіки	«нееквівалентного обміну» (за А. Емманюелем), «периферійного способу виробництва» (за С. Аміном) вирішується через обмеження експлуатації національних економік з боку розвинутих країн	світової економіки і нерівності щодо країн, які розвиваються	ного впливу з боку міжнародної торгівлі
--	--------------------------------	---	--	---

*Джерело: Манасенко К.А. Экономическое развитие: проблема единства теории // Вестник Московского университета. Серия 6. – 2010. – № 5. – С. 19.

Проблема, проте, полягає в тому, що теоретичні передумови всіх цих підходів або сумісні тільки зокрема, або ж несумісні взагалі. Саме тому ми характеризуємо сучасну теорію економічного розвитку як еклектичну. Вибір тієї чи іншої моделі може бути продиктований умовами конкретної ситуації, проте єдності, необхідної справжній теорії в дослідженнях розвитку не спостерігається. Еклектизм не був би недоліком в тому випадку, якщо б теорія являла собою лише механічне поєднання моделей, що забезпечують пояснення того чи іншого явища зі сфери розвитку. Проте, будь-яка теоретична система не є лише сумою моделей, – однією із суттєвих характеристик теорії є її внутрішня єдність. До розгляду вимог, які повинні бути пред'явлені теорії розвитку, з тим щоб надати їй подібну єдність, перейдемо до наступного.

З огляду на зазначене вище, впливає, що необхідно вирішити завдання і в загальних рисах накреслити вимоги, яким повинна відповідати теоретична основа, необхідна для дослідження економічного розвитку. Яким чином вона може бути вироблена? Як один із варіантів створення подібної теоретичної системи, яка базується на досягненнях неокласичної економічної теорії пропонує К.О. Манасенко, який посиляється на п'ять причин. Перш за все, на його думку, неокласичний інституціоналізм є «золотою серединою» серед зазначених вище підходів щодо дослідження розвитку. Він включає в себе надбання як неокласики, так і старого інституціоналізму, звільнюючись при цьому від значної кількості недоліків цих напрямів. Так, неокласичний підхід бере в спадок від неокласики теоретичну строгість, виражену через розстановку акцентів на акти раціонального вибору індивіда, сукупність яких агрегується в рамках ринкової системи, що прагне до паритетно-оптимальної рівноваги.

Водночас, неокласика являє собою підхід, який схиляється до порівняльно-статичного методу дослідження. В цілому вона не притаманна аналізу економічної динаміки, без дослідження якої навряд чи можливо зрозуміти феномен розвитку: «...неокласична теорія по своїй суті – непридатний інструмент для аналізу і розробки стратегій економічного розвитку. Вона досліджує функціонування ринків, а не їх розвиток. ... Ця теорія уже у своїй початковій формі, математично чіткій (строгій) й елегантній, моделювала статичний світ, вільний від тертя» [7]. Динаміка вводить-

ся в неоінституційну теорію за допомогою категорії інститутів, вся сукупність яких формує систему стимулів, на основі останньої здійснюється раціональний вибір. У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що початковим елементом даної системи неминуче повинна стати витончена модель людини, яка б змогла забезпечити можливість не тільки наукового, але й реалістичного підходу до моделювання актів індивідуального вибору, які є найпростішими складовими будь-якого економічного феномена, зокрема, й феномена розвитку [5, с. 21–22].

Погоджуючись із К.О. Манасенко ми вважаємо, що в основі такого підходу до економічного розвитку має бути розуміння, по-перше, тих рушійних сил, які характеризують економічний розвиток, а по-друге, тих механізмів, за допомогою яких ці сили перетворюються у сам розвиток. Що ми повинні розглядати в першому випадку? Якщо не проводити окремого дослідження, то можна зазначити, що було б розумно в ролі такої рушійної сили розглядати процес накопичення і обміну знаннями в достатньо широкому розумінні. Тим самим ми отримуємо можливість розглянути явище зростання, яке ми розуміємо як наслідок науково-технічного прогресу (неокейнсіанські теорії розвитку і неокласичні теорії зростання), а також проблему людського капіталу («старий» інституціоналізм). Ми можемо включити в дослідження питання взаємовідносин національної економіки з економікою світовою, розглядаючи, зокрема, процес міжнародної торгівлі знаннями.

У другому випадку пропонується звернути увагу на інституційне середовище економіки. Насправді, накопичення і розповсюдження знань може відбуватися тільки за умов такого інституційного середовища, яке забезпечує достатні стимули, для того щоб індивіди приймали позитивні рішення про набуття відповідних знань. Подібні рішення можливі тільки тоді, коли інституційне середовище забезпечує винагороду носію відповідного знання за нормою, яка визнається задовільною усіма індивідами. Ця норма займає в системі таке ж центральне місце, як відсоткова ставка займає в теорії загальної рівноваги.

Отже, загальний висновок даного дослідження можна сформулювати таким чином. Теоретична розрізненість, що спостерігається в сучасній теорії економічного розвитку, може бути усунута за допомогою розробки неоінституційного підходу, який зв'яже в єдине ціле три базових категорії економічної динаміки: розвиток, інститути і знання. Знання є основною рушійною силою економічного розвитку, проте, саме виникнення і розповсюдження знань є лише однією стороною розвитку, іншою є інститути. Подібний підхід, який ще називають інституційно-когнітивістським (термін Д. Норта), є нині найбільш перспективним із підходів, що пропонуються для дослідження феномена економічного розвитку.

Список літератури

1. Островская Е. Анализ эволюции развитых стран: методология исследования / Е. Островская // МЭ и МО. – 2012. – № 4.
2. Handbook of New Institutional Economics / ed. by C. Menard, Shirley. Dordrecht, 2005.

3. Манасенко К.А. Экономическое развитие: проблема единства теории / К.А. Манасенко // Вестник Московского университета. Серия 6. – 2010. № 5.
4. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М., 1972.
5. North D.C. Economic Performance through Time: Lecture to the Memory of Alfred Nobel. December, 9. 1993 // The Official Website of the Nobel Prize. URL: [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://nobelprize.org/nobel_prize/economics/laureates/1993/north-lecture.html
6. Рашковский Е.Б. Что ж такое развитие? (Заметки историка) / Е.Б. Рашковский // МЭ и МО. – 2010. – № 12.
7. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth : A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. – Cambridge, 1960.
8. Юдин Э.Г. Развитие / Э.Г. Юдин // БСЭ. – М., 1975. – 3-е изд. – Т. 21.
9. Development / Grand Larousse Universel. P., 1989. V. 5.
10. Rural Development is the Focus at UN Commission on Sustainable // One Country. N.Y., 2008. – V. 19. – Issue 4.

Обобщены научные взгляды на сущность экономической категории "развитие", проанализирована проблема теоретической разобщенности современной теории экономического развития и основные подходы к экономическому развитию, сформулированы требования, которым должна отвечать теория развития. Предложены основные предпосылки обновленного, институционально-когнитивистского подхода к развитию.

Категории "развитие", "экономическое развитие", теории развития, система стимулов, институты, институционально-когнитивистский подход.

The article summarizes the scientific views on the essence of economic development category, analyzes the issue of theoretical fragmentation of the modern theory of economic development. The comparative analysis of the main approaches to economic development, defines the requirements to be met by the theory of evolution. Offers basic premise updated, institutional and cognitive approach to development.

Categories "development", "economic development" theory of the system of incentives, institutions, institutional kohnityvistssky approach.